

Напрасникова Е.В. Экологические исследования антропогенных ландшафтов в условиях Сибири.

Изучено состояние антропогенных ландшафтов после угледобычи в условиях Сибири. В качестве диагностических подсистем явились микробоценозы, растительность, биохимическая активность формирующихся почв.

Ключевые слова: антропогенные ландшафты, почвенный покров, микробоценозы, растительность.

Надійшла до редколегії 24.05.2013

УДК 911.2 (477)

Петренко О.М.

Інститут географії НАН України

**ЗОНА ШИРОКОЛИСТЯНИХ ЛІСІВ УКРАЇНИ –
МІСЦЕ, ПРОСТИР, ЛАНДШАФТИ**

Ключові слова: широколистяно-лісова зона, плейстоцен, рефугіум, дериват

До 2003 р у фізико-географічному районуванні України виділялось три природних зони: мішаних лісів, Лісостепу та Степу. Однак за ґрунтовними, ландшафтними та фізико-географічними дослідженнями стало зрозумілим, що потрібно визнати правомірність виділення ще однієї природної зони – широколистяних лісів в межах частини Західно-Українського лісостепового краю Така думка була висловлена О.М. Мариничем в опублікованій з співавторами статті в Українському географічному журналі (1, с.16-20) В цьому ж 1993 р. П. Г. Шищенко в Географічній енциклопедії України (2, т.3, с. 446) опублікував власну думка щодо наукової необхідності виділення фізико-географічної зони широколистяних лісів, головною підставою цього вважаючи існування з минулих тисячоліть – в плейстоцені, типових суцільних широколистяно-лісових ландшафтів. В Національному Атласі України опубліковано 5 карт палеогеографічних реконструкцій плейстоценових ландшафтів (3, С. 221). на яких зокрема в пізньому плейстоцені – прилуцький кліматичний оптимум ,90тис. років тому територія України між Передкарпаттям та Волинською височиною і до верхів'я Пд. Бугу була вкрита березово-сосново-широколистяними лісами, а ще раніше (750 – 400 тис.років тому) – грабово-дубовими лісами (там же).

В плейстоцені в період похолодання та інтерстадіалів в рослинному покриві України відбувалися “маятникові” трансформації деревної рослинності: сосново-березові ліси змінювались широколистяною флорою. “Початок голоцену характеризувався континентальним кліматом, що зумовило поширення в Європі лісів бореального (північного - О.П.) типу” (6. с. 11). які в середньому голоцені (потепління) змінилися смugoю широколистяних лісів – від західної Європи до Уралу (там же). В пізньому голоцені в Західно-Українському лісостеповому краї ліси були за породним складом подібні до сучасних: хвойні та листяні ліси чергувалися з безлісими

ISSN 0868-6939 Фізична географія та геоморфологія. – 2013. – Вип. 3(71)

ділянками луків та степів. Широколистяні ліси вважаються похідними від третинних широколистяних лісів, які в той час суцільною смugoю простягались через весь материк Євразія (4.с.143). На території України та загалом на Східно-Європейській рівнині широколистяні ліси виникли в голоцені як деривати лісів Середньої Європи, рефугіумом для яких можливо були Східні Карпати і навіть Подільська височина (там же). В першому тисячолітті н.е. широколистяні деревні породи – дуб, ясен, берест, клен, липа, в'яз, вільха чорна, а на заході ще й явір та бук були як високопродуктивні листяні ліси, поширені в Подільському Побужжі, на Хмельниччині, Розточчі та Опіллі (6, с.17).

Однією з і значних причин зменшення лісів з ХУІ ст. стало використання площ широколистяних лісів під орні землі – в зв'язку з більш родючими ґрунтами, ніж під хвойними та мішаними лісами. За період з кінця 18-го ст. до 1914 р. лісистість, зокрема - Подільської губернії, знизилась з 14,5% до 9,5% (6, с.27). С. А. Генсірук розробив схему комплексного лісогосподарського районування України (с.91-94), базовою основою якого автор взяв основні зональні одиниці фізико-географічного районування. В межах аналізуемої території - Західно-Українського лісостепового краю автором визначено 5 лісогосподарських округів:

1. Волинська височина з дубовими, грабово-дубовими і грабово-дубово-сосновими лісами та лучними степами;
2. Малополіська низовина з дубово-сосновими, грабово-дубово-сосновими і сосновими лісами;
3. Розточчя та Опілля з буковими, сосново-буковими, дубовими і грабово-дубовими лісами;
4. Прut-Дністровський округ з дубовими, грабово-дубовими і буковими лісами;
5. Північно-Західний Подільський округ з грабово-дубовими, дубовими і буковими лісами, степовими луками і лучними степами.

Дискусійною думкою в цьому районуванні є приєднання Волинської височини до складу лісогосподарських округів. Не зважаючи на те, що коефіцієнт зволоженості 2,6-2,8 (с.156) близький до лісових областей, залісненість Волинської височини лише близько 9% території і ліси мають поширення вузькими смугами вздовж північного та південного схилів височини - Мізоцький кряж, Повчанські висоти. Тому віднести Волинську височину до листяної зони можна лише умовно (зважаючи на виробничо-гospодарський підхід до лісогосподарського районування). В монографії (6) С. А. Генсіруком представлено три картосхеми поширення лісів в Україні: в першому тисячолітті н.е., в ХІІІ ст., в ХІХ ст. В іншій монографії (5, с.200) автори С. А. Генсірук та В. С. Бондар подали кольорову картосхему "Українська РСР. Ліси" м-бу 1:6 млн. з характеристикою породного складу та вікової структури лісів. В цій же монографії вміщено детальний розгляд історії лісів України в четвертинному періоді (розділ 1).

В історичний час четвертинного періоду – за останні 3 тис. років клімат (по Г. К. Тушинському – кліматичні ритми або ритми зволоження) даної території змінювався з такою послідовністю :

- в Х-ХІ ст. до н.е. сухий і теплий клімат змінюється холодним і вологим;
- все перше тисячоліття нашої ери панує теплий і сухий клімат, що сприяв поширенню мішаних лісів зі значими масивами дубів;
- з кінця цього тисячоліття і до початку ХІХ ст. клімат стає більш холодним та вологим, що призвело до збільшення субальпійської флори;
- близько півтора століття тому розпочався сучасний теплий і сухий період. під час якого в рослинності зменшуються субальпійські елементи та починають переважати широколистяні та ялинові ліси. Дослідниками вважається, що тривалість сучасного теплого і сухого кліматичного періоду може досягати тисячу років, якщо зміни не внесуть сучасне антропогенне потепління. Широколистяні ліси потребують помірно-континентального клімату, не поширюючись в умовах різкої континентальності. Зокрема в східних регіонах України – Сумщина, Харківщина, Луганська область широколистяні ліси зустрічаються лише окремими масивами , зокрема - байрачного типу. Лімітуючим кліматичним фактором тут є недостатність зволоження у вегетаційний період, хоча ґрутові умови тут більш сприятливі для цих лісових порід: "Широколистяні ліси більш вимогливі до ґруントової родючості і віддають перевагу добре гумусованим і аерованим суглинистим світло-сірим, сірим, темно-сірим і бурим ґрунтам. Вони не ростуть на бідних піщаних ґрунтах і в оліготрофних екотонах" (9, с.145). П. А. Тутковський писав: "...всюди, де виступають на поверхню глини або суглинки, де ґрунт забагачується на глинисті частки, - зразу сосну випирають листяні породи дерев (переважно дуб, почасті береза) (10, с.24).На час написання праць П.А. Тутковського, в першій половині ХІХ ст. територія виділяємої широколистяно-лісової зони знаходилась поза Україною – в межах тогочасної Австрійської імперії (НАУ. с.74). Тому автором і не розглянута стосовно віднесення її до конкретного краєвиду.

Звичайно, широколистяні ліси краще ростуть і на більш родючих ґрунтах. В умовах Західно-Українського фізико-географічного краю ґрунтовий покрив досить строкатий,Найбільші площини займають чорноземи опідзолені та чорноземи глибокі малогумусні середньосуглинкові, сірі та темно-сірі опідзолені легкосуглинкові ґрунти. Саме на цих ґрунтах в минулому росли грабово-дубові ліси, вирубані для одержання сільськогосподарських земель та потреб у дубовому матеріалі для цукрових заводів, будівництва та інших промислово-господарських потреб. В межах Малого Полісся поширені дерново-підзолисті піщані та супіщані ґрунти з боровими та субборовими лісами, що переважно існують і зараз в зменшених площах.

Спроби виділити в межах Лісостепу України широколистяну (правильніше - листяну) лісову зону здійснювались і раніше. Ще в 1947р Л. С. Берг писав, що "...південну частину лісової зони можна приєднати до північної частини лісостепу, де розвинуті дубові ліси, і виділити т.ч. особливу підзону листяних лісів" (11, с. 83). На карті - додатку широколистяні ліси автором розташовані на Волинській височині, а від Прип'яті до Дністра і Прута – мішані ліси (392 с).

На ландшафтній карті в Атласі Природних умов та природних ресурсів України, розробленому науковцями РПС АН України, Сектору географії АН України та Київського держуніверситету та виданій в 1978р зони широколистяних лісів не виділено. Але виділено ландшафти: 20-роздченованих лесових височин з сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами ,з грабовими дібровами, в т.ч. на Волинській височині,та 21-структурно-денудаційних сильно розченованих лесових височин з сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами з грабовими і буковими лісами (с.164).

На карті та в тексті легенди до Ландшафтної карти СРСР м-бу 1:2500000 (13). ,виданої в 1987р. (с.75-81) вся територія України – від Полісся до Передкарпаття та до лінії Кишинів –Київ віднесена до суб boreальних Східно-Європейських рівнинних широколистяно-лісових ландшафтів: виділи від 216 до 229. На Ландшафтній карті СРСР м-бу 1:4 000 000, розробленій колективом НДІ географії Ленінградського держуніверситету (науковий редактор А.Г. Ісаченко), виданій ГУГК в 1988р (14), на території України в цих же межах виділено семигумідні середньо-та східноєвропейські широколистяно-лісової ландшафти: виділи 24 та 26 з великими фрагментами 27 – типових та південних лісостепових ландшафтів.

В ґрунтовній монографії по фізико-географічному районуванню України (7) зони широколистяних лісів не виділено: як і в НАУ це – територія, Західно-Української лісостепової провінції (краю), в яку включено і область Малого Полісся. В удосконалений схемі фізико-географічного районування Мале Полісся відокремлено від зони мішаних лісів і віднесено до широколистяно-лісової зони (1, с.17). Можна вважати, що за значною кількістю фізико-географічних показників та наведених дослідницьких результатів авторитетних географів, з огляду на давню та сучасну історію динаміки залісненості широколистяними лісами територію Західно-Українського фізико-географічного краю можна віднести до визначеної **зони широколистяних лісів** з відповідною кількістю областей – 5, та районів – 29. Деякі уточнення меж цієї зони нами здійснено за ландшафтною картою в НАУ, с.222. Західною межею цієї зони є державний кордон; північною – уступ Волинської височини до Поліського краю. Складніша східна межа зони: від верхів'я р. Стохід межа проводиться прямо на південь до р. Горинь, далі різко на схід до р. Случ і далі на південь по її долині до р. Пд. Буг,та його верхів'я в межах злиття з притоками –Іква, Бужок, Вовк, і далі на південь до р. Дністер і по його долині до державного кордону. Південно-західною межею зони є її межа з Передкарпаттям. В цих межах Західноукраїнська широколистяна лісова зона займає площу близько 80тис.км.² (звичайно. без Малого Полісся, що виявилось в середині зони). Ландшафтна структура виділеної зони досить детально розглянута в легенді карти "Ландшафти" в НАУ м-бу 1:2,5млн.

При більш крупномасштабному ландшафтному картографуванні широколистяно-лісової зони будуть проведенні уточнення і меж і ландшафтної структури території.

Список літератури

1. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О.М.Петренко, П.Г.Шищенко // Укр. геогр. журн. – 2003. – Т. 1.– С.16-20.
2. Шищенко П. Г. Широколистяних лісів фізико-географічна зона // Географ. енциклопедія України : в 3-х томах. – К. : УРЕ, 1989. – Т. 3. – С. 446.
3. Шищенко П.Г. Широколистяно-лісові ландшафти // там же. – С. 446-447.
4. Растительность Европейской части СССР / Под ред. С. А. Грибовой, Т. И. Исаченко, Е. М. Лавренко. – Л. : Наука, 1989. – 429 с.
5. Генсірук С. А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С. А. Генсірук, В. С. Бондар. – К. : Наукова думка, 1973. – 526 с.
6. Генсірук. С.А. Леса Украины. – М. : Лесная промышленность, 1975. – 280 с.
7. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В. П. Попова, А. М. Маринича, А. И. Ланько. – К. : Изд. Киев.ун-та, 1968. – 683 с.
8. Тушинский Г.К. Космос и ритмы природы Земли / Г.К. Тушинский. – М. : Просвещение, 1966. – 118 с.
9. Шеляг-Сосонко. Ю.Р. Широколиственные леса // Растительность Европейской части СССР. – Л. : Наука, 1980. – 429с.
10. Тутковський П. Природна районізація України / Павло Тутковський. – К., 1922. – 86 с.
11. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза / Л.С. Берг. – М. : Географгиз: 1947. – Т.1. – 397с.
12. Атлас Природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. – М.: ГУГК КМ СССР, 1978. – 184 с.
13. Легенда к ландшафтной карте СССР. Масштб 1: 2 500 000. Мингеологии СССР. – М., 1987. – 339 с.
14. Ландшафтная карта СССР. М-ба 1:4 000 000. – М.: ГУГК, 1988.

Петренко О.М. Зона широколистяних лісів України – місце, простір, ландшафти.

Розглянуто можливості виділення в межах України четвертої фізико-географічної зони – широколистяно-лісової. Проаналізовано палеогеографічні, ґрунтознавчі, історико-географічні, геоботанічні, ландшафтні показники та опубліковані визначення такої зони відомими географами. Визначено можливі межі цієї зони та її площину.

Ключові слова: широколистяно-лісова зона, плейстоцен, рефугіум, дериват

Petrenko O.M. The broadleaved forests zone of Ukraine – place, space, landscapes.

The real possibility of providing fourth physiographic zone of broadleaved forests within Ukraine are considered. Paleogeographic, soil, historical, geographical, geo-botanical, landscape data as well as definition of this zone by known geographers are analyzed. Possible limits of this zone and its size are defined.

Keywords: broad-leaved forest zone, Pleistocene, refugium, derivative

Петренко О.Н. Зона широколиственных лесов Украины – место, пространство, ландшафты.

Рассмотрены реальные возможности выделения в пределах Украины четвёртой физико-географической зоны широколиственно-лесной. Проанализированы палеогеографические, почвенные, историко-географические, геоботанические, ландшафтные показатели и опубликованные определения такой зоны известными географами. Определено возможные границы этой зоны и её площадь.

Ключевые слова. широколиственно-лесная зона, плейстоцен, рефугиум, дериват.

Надійшла до редколегії 13.06.2013